

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ НАСИЛЛЯ В ДИТЯЧОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Стаття присвячена проблемі насилля в дитячому середовищі. В статті подано огляд основних трактовок поняття "насилля". Автор розглядає співвідношення насилля та агресії. Охарактеризовано різні види насилля. Розглядається булінг як форма насилля в дитячому середовищі. Описані особливості мобінгу як виду булінгу. Наведено психологічні заходи попередження насилля в школі.

Ключові слова: насилля, агресія, травля, булінг, мобінг, шкільне середовище, жертва, буллер.

Постановка проблеми. Проблема насилля є однією з актуальних й активно розроблюваних у психології. З одного боку, це пов'язане із соціокультурними, економічними, політичними змінами у різних сферах життя суспільства. З іншого боку, перебудова нашого суспільства, пов'язана з переходом на ринкові відносини, привела не лише до економічних та політичних змін, а й до змін моральних норм, поведінки людей, що особливо проявляється у молодого покоління та дітей. Молодь та діти стали вразливішими та агресивнішими. Крім цього, насилля, як один із проявів агресії, – це симптом глобальних моральних переорієнтирів, які відбуваються у суспільстві, – йдеться про зміну психології людства.

Мета статті полягає в теоретичному дослідженні проблеми насилля, зокрема насилля в дитячому середовищі.

Існують різні визначення поняття "насилля", починаючи від визначення в тлумачному словнику, завершуючи філософськими та психологічними. Всесвітня організація охорони здоров'я запропонувала таке визначення насилля стосовно дітей: "насилля – це всі форми фізичного і/або емоційно жорстокого поводження, сексуальне насилля, зневага або зневажливе ставлення, комерційна або інша експлуатація, яка призводить до реальної або потенційної шкоди здоров'ю дитини, її життю, розвитку, достоїнству" [1]. Дане визначення достатньо ємне й акцентує увагу на наслідки застосування насилля.

Г.Н. Кірсєв під насиллям розуміє особливий тип відносин між людьми, які склалися у результаті протилежного ставлення до об'єктивних умов існування всього земного. Насилля існує там, де має місце привласнення, підкорення волі суб'єкта.

В.О. Ситаров уводить до визначення поняття насилля такий компонент як примушення. Як зазначає автор, насилля – "це форма примушення з боку однієї групи людей (однієї людини) по відношенню до іншої групи (окремої людини) з метою набуття або зберегання певних вигод і привілеїв, завоювання політичного, економічного і будь-якого іншого виду панування.

Психологічні визначення насилля відрізняються тим, що в них акцентуються, по-перше, наслідки застосування насилля, по-друге, психологія розглядає насилля як негативне явище, що деструктивно впливає на особистість. Але головним атрибутом насилля, на думку Є.П. Ільїна, є примусовість. Вимоги, що висуваються до дітей, можуть стати насиллям, коли дитина не хоче, але змушена їх виконувати.

На сьогодні у питаннях з приводу визначення поняття насилля, його змісту, ставлення до насилля існує безліч суперечливих суджень. Деякі з них ми спробуємо розглянути в рамках даної статті.

Одне з питань, яке викликає цікавість у педагогів, батьків, але часто суперечливо тлумачиться психологами, це питання співвідношення насилля й агресії. Л. Берковіц розглядає насилля як одну з форм виявлення агресії. С.В. Ардашева вважає, що поняття насилля більш вузьке і входить до поняття агресії. А. Налчаджян розглядає насилля як агресивну дію. Він вважає, що агресивні дії людини, спрямовані на тварин, не можна відносити до категорії насилля, дії ж, спрямовані на людину або на групу людей, можна вважати насильницькими, якщо вони чинять фізичний або психологічний тиск. На наш погляд, таке твердження є суперечливим. Але з постулатом про те, що в усіх випадках, коли людину змушують чинити проти її волі, ми маємо справу саме з насиллям.

Схожість на відмінність характеристик агресії та насилля такі: як пряма фізична та вербальна агресія, так і фізичне й психологічне насилля характеризується дослідниками спільними ознаками: нанесенням фізичної або моральної шкоди, викликають душевний або фізичний біль, пов'язані з образою та ін. Схожістю є також те, що вони можуть бути конструктивними, тобто спрямованими на благо людини (наприклад, ігрова агресія, змушування дітей до виконання необхідних шкільних завдань).

Виділяють, як і при розгляді агресії, фізичне, сексуальне, психологічне і економічне насилля. Фізичне насилля пов'язане із завданням фізичної шкоди. Найчастіше фізичному, сексуальному насиллю піддаються найслабкіші: жінки та діти. Особливу цікавість у рамках нашої статті має психологічне

(емоційне) насилля (тривалий або періодичний вплив на людину, який викликає психічну травму, або призводить до формування патологічних рис характеру, а у дітей – до гальмування розвитку особистості).

Існує безліч способів психологічного насилля над людиною (дитиною): погрози і залякування; постійний контроль дзвінками, переслідування; обмеження у спілкуванні; знищення власних речей дитини; висміювання, приниження, ображення; погрози, шантаж тощо.

Більшість дослідників називають такі видами психологічного насилля: образи – дії, що принижують честь та гідність іншої особи, виражені у непристойній формі. Образи бувають словесні, письмові, фізичні (наприклад, ляпас); знущання – зле висміювання; глузування – злобне й образливе знущання; нехтування потребами тих, хто не має змоги самостійно існувати (діти, старі, хворі). На наш погляд, вважати "нехтування потребами" насиллям можливо лише тоді, коли йдеться про свідоме нехтування своїми обов'язками; пряме і непряме насилля. Пряме насилля – це безпосередній вплив на людину (дитину), примушування завдяки фізичній силі або владі (накази); непряме – примушування людини чинити певним чином, створюючи для неї безвихідну ситуацію, коли людина (дитина) вимушена робити те, що хочуть інші.

Отже, критерієм насилля є наявність примушування при впливі на когось. Те, що людина (дитина) вимушена проти свого бажання терпіти образи, не маючи змоги відповісти на них або припинити їх, необхідно розглядати як психологічне насилля.

Однією з форм насилля є буллінг, якому у всьому світі приділяється значна увага. Вперше для визначення явища травлі як форми насилля слово "буллінг" використав англійський журналіст Е. Адамс [3]. Буллінг – це регулярна негативна дія однієї людини по відношенню до іншої або до групи. Буллінг – це травля, третирування, залякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншій людині (дитині) страх, підкорити її собі.

Засоби, що використовуються при буллингу розподіляють на три категорії – фізичні, психологічні, економічні. Найчастіше зустрічаються плітки, наклепи, висміювання, ігнорування людини (дитини), обзивання, залякування, здирицтво (наприклад, грошей у дітей молодшого шкільного віку), віднімання особистих речей, утримання силою тощо.

Аналіз проблеми жертви травлі дозволяє зробити наступні висновки. Існують усталені стереотипи відносно того, кого будуть цькувати. Більшість людей упевнені в тому, що зовнішність, одяг, що не відповідає моді, діалект, національність є основними причинами цькування. Основна передумова травлі – це відмінність від групи.

Олвейс показав, що зовнішність та одяг для дітей мають вирішальне значення, а для дорослих – ні [1]. Діалект, говірка також не являються факторами, що підвищують ризик зазнати травлі [3].

Жертви буллингу мають такі психологічні особливості: середні показники ворожості й агресивності; екстернальність (залежать від думки інших, приймають позицію підкорення); нерозвинені комунікативні здібності; самооцінка нижче середнього; низькі показники самоповаги; підвищена схильність до самозвинувачення; емоційна нестійкість; тривожність і страх [3].

Виділяють два види жертв – покірних і агресивних. Покірні жертви більш тривожні і невпевнені, схильні до обережності, заглиблення в себе, до самотності. Агресивні жертви, навпаки, легко драгуються, впадають в стан гніву, піддаються на провокацію, втрачають самовладання, чинять спротив буллингу, мають низьку самооцінку й соціальний статус.

Психологічна характеристика переслідувачів (буллерів) включає в себе такі характеристики: агресивність, слабкий самоконтроль; висока терпимість до агресивної поведінки; низька емпатія; прагнення до домінування; впевненість у собі, вважають себе уважними і владними, але прагнуть до домінування за рахунок знецінювання іншого; не вважають свою поведінку деструктивною.

Головна характеристика буллера – він постійно кого-небудь переслідує: закінчується переслідування однієї жертви, починається переслідування іншої.

Отже, у жертв порівняно з тими, хто їх ображає, самоствалення знижене і, як результат, у жертв знижена соціально-психологічна адаптивність. У жертв більше, ніж у тих, хто їхніх переслідувачів, виражені емоційний дискомфорт, неприйняття себе та інших, екстернальність і заглиблення у себе.

Зупинимось на змістовному аналізі терміну "моббінг", який був введений у науковий обіг Хайнemannом у 1973 році. На думку шведського психолога Х.Леймана, моббінг – це психологічний термін, який відображає систематичні ворожі та неетичні ставлення одного або декількох людей, спрямовані проти однієї людини. Проблема моббінгу знайшла своє відображення у фільмі радянських часів "Опудало".

Моббінг проявляється у психологічній травлі людей, висміюванні, знущанні, зверхньому ставленні до некорінного населення, чіпляннях, соціальній ізоляції, наклепах тощо.

Психологічний механізм прояву моббінгу пов'язаний із закономірностями життя малої групи. Прояву моббінгу сприяє, по-перше, спільність поглядів, як спосіб відчуття єдності з групою; по-друге, моббінг стимулює бажання демонструвати свою владу. Моббінг – це використання влади при тісному контакті, коли реакцію жертви можна побачити, оскільки жертва протестує, плаче, що, в свою чергу, є

стимулятором моббінгу. Спільна травля призводить до послаблення відповідальності за свої вчинки, і дорослі й діти, які брали участь у моббінгу, виправдовують свою поведінку саме тим, що діяли спільно.

Таким чином, при послабленні особистої відповідальності послаблюються і стримуючі механізми, що протистоять вчиненню неблаговидних дій переслідувача.

Отже, не дивлячись на те, що в багатьох європейських країнах замість слова "буллінг" використовується слово "моббінг" існує відмінність у цих поняттях. Моббінг є груповим процесом, буллінг – це регулярна негативна поведінка однієї людини спрямована на іншу або на групу людей. Термін "буллінг" використовують як більш загальне, родове поняття, а "моббінг" – як різновид буллингу, але в обох випадках, очевидно, що мова йде про насилля.

Особливо актуальною постає проблема насилля в школі. В шкільному середовищі часто зустрічається така форма прояву насилля як травля. Проблема травлі в дитячих закладах стала предметом вивчення як вітчизняних (Л.М. Бутовська, І.С. Кон, О. Маланцева, Є.І. Файнштейн), так і зарубіжних (П.П. Хайнеманн, Роланд, Шварц, Ольвейс та ін.) авторів.

При фізичних проявах травлі у школі переслідувачі використовують засоби фізичного впливу: удари, стусани, штурхани та інші види фізичного примушування. В основному ця форма шкільного моббінгу використовується хлопцями.

Інша форма моббінгу – вербальний вплив, наприклад знущання, використовують і хлопці і дівчата.

Третя з основних форм моббінгу – ізоляція. Вона більш популярна серед дівчат. Людину (дитину) проти її волі витісняють з групи.

Виділяють типові риси учнів, які схильні до буллізму: – легко збудливі та імпульсивні, з ослабленим самоконтролем; – фізично сильні й агресивні хлопці, яким потрібна жертва для самоствердження; – діти, які вважають, що підкорюючи собі інших однокласників, зможуть досягти власних цілей; – діти, які бажають бути в центрі уваги, з високим рівнем домагання, які мріють стати лідерами у класі; – діти агресивні по відношенню до дорослих, включаючи батьків та вчителів.

Жертвами буллингу стають діти боязливі, чутливі, замкнуті, сором'язливі, тривожні, невпевнені у собі, які страждають від самотності, які мають негативний досвід життя, з соціально неблагополучних сімей, у яких виражений комплекс неповноцінності, які піддавалися фізичному насиллю дома, які вважають за краще мовчати про насилля й знущання над ними, які вірять, що заслуговують бути жертвою, які змирилися з насиллям.

У групу ризику зі шкільного буллингу підпадають діти, які не вміють відстояти себе; інтроверти; діти іншої національності; діти, які часто хворіють; неохайно вдягнені або, навпаки, вдягнені надто добре; обдаровані діти (вундеркінди); які хизуються досягненнями своїх батьків; які не мають гаджетів, або які мають найдорожчі з них.

Психологи встановили, що буллінг породжує такі серйозні проблеми, як тривожність і депресія, розлади харчування, низьку самоповагу й незадоволення школою. Шкільний буллінг розглядається у сучасному світі як серйозна соціально-психологічна й педагогічна проблема, тому необхідна профілактика його найбільш загрозливих наслідків.

Профілактична діяльність спрямовується на формування в кожного учасника певних установок; пов'язана із уведенням правил і норм, спрямованих на попередження моббінгу; авторитетністю класного керівника, що також є фактором, який перешкоджає буллингу; полягає у грамотному керівництві школою, ефективній співпраці і злагоди у вчительському колективі; – створення профілактичної програми.

Антимоббінгова профілактична програма включає в себе: роботу з літературою (для профілактики моббінгу можна використовувати літературні твори, які відображають проблему травлі); перегляд спеціальних та художніх фільмів, які відображають моббінг (у такому випадку є ймовірність, що учні будуть перейматися відчуттями жертви моббінгу, коли побачать те, що відбуватиметься на екрані; вчитель може дати пояснення учням, а головне – переглянути фільм разом з учнями і спільно з ними пережити побачене); рольові ігри (основна задача таких ігор, щоб учні на собі відчули, що таке моббінг. Учні програють роль жертви, буллера. Вчитель може запропонувати кілька ігор, змінюючи ролі учням); твір (учні отримують завдання написати невеликий твір про моббінг. З психологічної точки зору важливо, що процес написання твору поглиблює розуміння теми моббінгу); бесіди під час класної години (необхідна регулярність обговорення теми, постійна концентрація уваги, що робить її актуальною). Дітям необхідно порадити:

- не доносити і не підлабузнюватися до вчителів;
- не давати приводу для приниження відчуття власної гідності;
- не вихвалитися – ні своїми успіхами, ні своїми батьками, ні своїми речами;
- не намагатися виділитися серед інших;
- не демонструвати свою фізичну силу;

У профілактиці буллингу повинні брати участь не лише вчителі, а й батьки. Для того, щоб школяр не потрапив до групи ризику з буллингу, батькам необхідно навчити дитину не боятися однокласників; –

налагодити контакти з однокласниками й учителями; – не налаштовувати дитину проти шкільних заходів; – не намагатися виділяти свою дитину серед однокласників.

Будь-який вид насилля призводить до негативних наслідків у розвитку особистості дитини: зниження самооцінки, втрати віри в себе, формуванню патологічних рис характеру, що порушує соціалізацію; фізичних травм, гострим психічним порушенням. Діти переживають страх, тривогу. У дітей старшого віку можливий розвиток депресії з відчуттям власної неповноцінності.

Висновки. Насилля – окремий випадок виявлення фізичної або вербальної агресії, який сприймається людиною як змушування до чогось. Будь-яке насилля (фізичне, сексуальне та ін.) завжди психологічне.

Виділяють деструктивне та конструктивне насилля. Деструктивне насилля призводить до негативних наслідків, конструктивне спрямоване на благо людини (дитини).

Однією з форм насилля є булінг, що означає травлю, третирування, залякування, фізичний або психологічний терор, прагнення викликати страх у іншого і тим самим підкорити його волю. Жертви булінгу порівняно з кривдниками мають більш низьку самооцінку, як результат – у них знижена соціально-психологічна адаптивність. У жертв порівняно з кривдниками більш виражені емоційний дискомфорт, неприйняття себе та інших, екстернальність, заглиблення у себе.

Моббінг призводить до негативних наслідків у розвитку дитини: неврозам, психосоматичним захворюванням, заважає дітям і підліткам сформуванню соціальні здібності; діти, які піддавалися травлі, мають проблеми у спілкуванні.

Використані джерела

1. Ильин Е.П. Психология агрессивного поведения / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2014. – 368 с.
2. Руллан Э. Как остановить травлю в школе / Э. Руллан. – М.: Генезис, 2012. – 264 с.
3. Спиркина Е.А. Последствия насилия и отсутствия границ (на материале фильма Фолькера Шлендорфа "Жестяной барабан") // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2013. – № 1. – С.1-4.

Skok A.H.

THEORETICAL ANALYSIS OF VIOLENCE AMONG CHILDREN

The article is devoted to such problem of modern psychology as violence among children. Philosophical and psychological overviews of the concept "violence" are presented. The author examines the relationship of violence and aggression. Different types of violence are characterized.

Main attention is paid to the analysis of violence phenomenon in schools. Bullying is described as a form of violence among children. Bullying is considered as a collective action aimed at a victim, from the community of people (children), or persecution of a victim by a group. Means used in bullying (physical, psychological, economic) are analyzed. The most common are slander, gossips, talks about someone behind his back, disparaging looks, gestures, ignoring, insulting evaluation of productivity. The analysis of victim's and bully's personalities, factors contributing to bullying is done. The effects of violence are analyzed. They are disadaptivity, mental retardation, rejection of oneself, emotional discomfort, etc.

Specific features of mobbing as a form of bullying are described. Mobbing has permanent manifestation. Psychological mechanisms of mobbing display (common views as a way to experience the unity with a group, the desire to demonstrate one's own power, conquest of another person's impotence) are defined.

The article deals with such different forms of baiting used by students as verbal stimuli, isolation, ridicule, physical impacts.

The psychological measures to prevent violence in schools are described. They are working with literature, watching special films that show mobbing, role plays, involvement of parents in the violence prevention and more.

Key words: *violence, aggression, baiting, bullying, mobbing, school environment, victim, bully.*

Стаття надійшла до редакції 31.03.2015 року